

семантикалык, грамматикалык каражаттарды жаңы түшүнүктү аталыш үчүн жаңы сөз жасоого пайдаланууга байланыштуу [8, 323].

Ошентип, буга чейин белгиленгендей, кандай гана тил болбосун, анын лексикалык курамы, биринчиден, сөз жасоо процессинин натыйжасында, экинчиден, тилдин сөздүк курамында бар болгон сөздөрдүн лексикалык маанилеринин өнүгүшү аркылуу башка маанилерге өтүп кетишинен улам, үчүнчүдөн, башка тилдерден даяр сөздөрдүн кабыл алынышы аркылуу байып турат. Ушул эле учурда лексикалык курамды толуктоонун олуттуу булагы катары диалектилик лексика экенин айтпай кетүү мүмкүн эмес. Ошондой эле аймактык лексикада калыпка салынган эрежелер жана нормалар болбойт. Ал эми адабий тил алгачкы түзүлгөн калыбында эле тура бербестен, тескерисинче, өз эрежелерин тынымсыз толуктап, лексикалык жана стилдик өзгөчөлүктөрүн уламдан-улам жыйылтып, ырааттуу тартипке келтирип, акырындык менен кээ бир өзгөрүүлөргө учурайт. Ал негиз салына баштаган алгачкы мезгилинде оозеки тилдин жергиликтүү бир гана говорунун же диалектисинин негизинде түзүлгөнү менен, акырындап ошол оозеки тилдеги адегенде ага кирбей калган сөздөр жана грамматикалык эрежелер менен толукталышы жана алардын эсебинен байышы ыктымал. Бирок адабий тил өзүнүн өсүү жана баюу процессинде оозеки тилдеги материалдарга чаржайыт жана кайдигер мамиле кылбастан, андан зарыл керектүү талаптарды канагаттандыруучу түшүнүктөрдү жана сөздөрдү гана өздөштүрүп алат» [3]. Кайсы гана диалект же говор болбосун, адабий тилге күчтүү таасирин тийгизбейт, өзүндөгү өзгөчөлүктөрдү адабий тилге таңуулабайт, диалектилик, говордук сөздөрдүн адабий тилдин сөздүк курамына өтүп, адабий тилди байытышы, адатта, жазуучулардын, журналисттердин тилдин бардык мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу, каармандардын жана окуянын жергиликтүү колоритин чагылдырып берүү аракеттеринин натыйжасында барып ишке ашат.

Колдонулган адабияттар:

1. Виноградов. Вопросы терминологии. – М., 1961.
2. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата, 1986. – 214 с.
3. Орузбаева Б.О. Сөздүн курамы. – Бишкек, 2000. – 263 б.
4. Сапарбаев А. кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Бишкек, 1997. – 328 б.
5. Сарыбаев Ш.Ш. Проблемы казахской региональной лексикографии. – Алма-Ата, 1973.
6. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М. 1974. – 210с.
7. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. – М., 1972. – 272 с.
8. Юнусалиев Б.М. Избранные труды. – Бишкек, 2005. – 528 б.

УДК 801.8(575.2)

DOI 10.33514/1694-7851-2022-2-57-62

Эргешалы кызы Нурхан

И.Арабаев атындагы КМУ, окутуучу
Эргешалы кызы Нурхан
КГУ имени И.Арабаева, преподаватель
Ergeshaly kyzy Nurhan
KSU I. Arabaev, teacher

**КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН КЕЛИП
ЧЫГУУ ТАРЫХЫ**
**ИСТОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИИ В КЫРГЫЗСКОМ
И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ**
**THE HISTORY OF THE ORIGIN OF PHRASEOLOGY IN THE KYRGYZ AND
ENGLISH LANGUAGES**

Аннотация: Макалада фразеологизмдердин кыргыз жана англис тилдеринде келип чыгуу тарыхы, фразеология илимине чоң салым кошкон кыргыз жана америкалык окумуштуулардын изилдөөлөрү талкууга алынды. Фразеологиянын калыптануу этабы, бул багыт боюнча жазылган илимий иштер, диссертациялар, сөздүктөр каралды. Англис жана кыргыз тилиндеги фразеологиялык бирдиктер жана аларга карата мисалдар каралат.

Аннотация: В статье рассматривается история возникновения фразеологии в кыргызском и английском языках, исследования кыргызских и американских ученых, внесших значительный вклад в науку о фразеологии. Также рассматриваются этап формирования фразеологии, научных работ, диссертаций, словарей, написанных в этой области. Рассмотрены фразеологизмы английского и кыргызского языков и примеры к ним.

Abstract: The article discusses the history of the emergence of phraseology in the Kyrgyz and English languages, studies of Kyrgyz and American scientists who have made a significant contribution to the science of phraseology. The stage of formation of phraseology, scientific works, dissertations, dictionaries written in this area is also considered. Phraseological units of the English and Kyrgyz languages and examples for them are considered.

Негизги сөздөр: фразеологиялык бирдик, сөз айкаштары, төл фразеологизмдер, лексика-семантикалык бүтүндүк.

Ключевые слова: фразеологическая единица, словосочетание, вводные фразеологизмы, лексико-семантическая целостность.

Key words: phraseological unit, phrase, introductory phraseological units, lexical-semantic integrity.

Фразеология термини грек тилинен *phrasis* (туюнтма) жана *logos* (сөз, түшүнүк) деген сөздөн түзүлүп, өзгөчө туюнтмалар деген маанини түшүндүрөт. Фразеология илиминин пайда болуусу, анын түпкү теги тууралуу илимде ар кандай көз караштар бар. Кээ бир көз караштарда аны өтмө маанилүүлүктөн пайда болгон дешсе, ал эми башка түшүнүктөрдө фразанын айрым бөлүктөрүнүн баштапкы формасын жоготуп, мааниси өзгөрүүгө дуушар болгон процесстен улам пайда болгон деген көз караштар бар. 1950-жылдарга чейин фразеологизмдер өзүнчө бир илимий талдоого алынбаса да, практикалык жактан көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлүп келген. К.К.Юдахиндин 1940-жылы жарык көргөн «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» фразеологизмдер кеңири кездешип жана алардын башка сөз каражаттарынан айырмаланган өзгөчөлүгү ромб белгиси менен белгиленгендигинде болгон. Кийинчерээк бул сөздүк кайрадан толукталып, 1965-жылы экинчи жолу басмага берилген [1,225-226-б].

Тилдеги колдонулуучу сөздөрдүн лексикалык, семантикалык жана стилдик нормасын көрсөткөн «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» да фразеологизмдер бир кыйла көп келтирилген. Ал эми окумуштуу А.Жапаровдун «Азыркы адабий кыргыз тилиндеги сөз айкаштарынын грамматикалык структурасы» деген эмгегинде фразеологизмдин сүйлөм ичиндеги синтаксистик функциясы боюнча токтолуп өткөн.

Кыргыз тилчилеринен токтоло турган болсок биринчилерден болуп фразеологизмдерди атайы изилдөөгө аракет кылган окумуштуу Ж.Шүкүров болгон. Анын «Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө» деген эң алгачкы макаласы кыргыз тилинде жарык көргөн.

Кыргыз тилинде фразеологизмдерге байланыштуу изилдөө иштери, Ж.Шүкүровдун «Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө» макаласынан кийин, 1960-жылдардын аягында Ж.Осмонованын демилгеси менен фразеология боюнча таануу улантылат. Анын фразеологизмдердин өзгөчө түрү болгон идиомаларды изилдөө иштери жөнүндө жазылган: «Идиомалардын макал-лакап менен карым-катышы», «Кыргыз тилиндеги идиомалар жөнүндө», «Идиомалардын лексикалык варианттары», «Идиомалардын синонимдери жөнүндө» жана башка көптөгөн макалалары биринин артынан бири басмага бериле баштайт. Ж.Осмонова «Кыргыз тилиндеги идиомалар» деген темада кандидаттык диссертация жактап, ал эми 1972-жылы «Кыргыз тилиндеги идиомалар» аттуу монографиялык эмгегин жарыкка чыгарган Андан кийин Ж.Мамытовдун «Кыргыз тилинин фразеологиясы», А.Сапарбаевдин «Метафора менен фразеологиялык синонимдердин катышы», Ж.Мукамбаевдин «Идиомалар, учкул сөздөр», Б.Суранчиеванын «Фразеологиялык синонимдер» аттуу макалалары жарык көргөн [5, 6-13-б]

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди теориялык жактан да, методикалык жактан да кеңири иликтөөгө алган окумуштуулардын бири Р.Эгембердиев болду [1, 225-226-б]. Анын «Фразеология-тил илиминин бир бөлүгү», «Өнөр алды кызыл тил» аттуу макалалары жалпы тил илиминде жана ошондой эле кыргыз тилинде да фразеологизмдердин изилденишине, айрым фразеологизмдердин маанисин талдоого арналса, ал эми «Манас эпосундагы фразеологизмдер» деген макаласында эпосто кеңири кездешкен бул сөздөрдү колдонуу учурундагы стилдик жактан айырмачылыктары такталган.

1980-жылдарда фразеологизмдердин касиетине тиешелүү болгон – эмоционалдык-экспрессивдүүлүк боюнча изилдөө иштери А.П.Назаров тарабынан жүргүзүлгөн. А.П.Назаровдун «Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин маанисин күчөтүүнүн жолдору», «Фразеологизмдердин арасына сөз, же сөз айкашын кыстаруу», «Фразеологизмдердин натыйжалуулугун жогорулатуучу ыкмалар», «Фразеологизмдер, алардын идентификаторлорунун стилдик максатта катар колдонулушу» деген аталыштагы макалалары фразеологизмдердин маанисин күчөтүүнүн жолдорун илимий түрдө изилдеп чыккан эмгектердин катарын толуктаган [4, 187-б].

«Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» аттуу эмгек 1980-жылы «Илим» басмаканасынан 2000 ден ашык нускада басмадан чыгарылган. Бул сөздүк Э.Абдуллаев, А.Баялиев, А.Курманалиева, Т.Назаралиев, Ж.Осмонова, К.Сейдакматовдор тарабынан иштелип чыгып, 4000 ден ашык фразеологизмдердин түрлөрүн өзүнө камтыган.

Фразеологизмдерди таанып билүүдөгү баалуу каражаттардын бири болуп – Х.Карасаевдин «Накыл сөздөр» деген эмгеги болду. Бул эмгектин биринчи басмасы 1982-жылы, ал эми экинчи басмасы 1987-жылы «Накыл сөздөр» (Тил казынасынан баян) деген аталыш менен жарык көрдү.

Англис тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин келип чыгыш булактары ар түрдүүчө болуп, англис тилиндеги фразеологиялык бирдиктерди эки класска бөлүүгө болот:

- 1) англис тили боюнча фразеологиялык бирдиктер;
- 2) башка тилден алынган фразеологиялык бирдиктер.

Башка тилден алынган фразеологиялык бирдиктер өз ара: тил аралык жана тил ичиндеги болуп бөлүнөт.

Англис тилиндеги байыртадан бери келе жаткан фразеологиялык бирдиктерге: англис реалдуулугун чагылдырган фразеологиялык бирдиктер, англис элинин каада-салтын мүнөздөгөн фразеологиялык бөлүктөр, англис жазуучуларынын, окумуштууларынын, падышаларынын жана башка көптөгөн ушул сыяктуу аталыштар менен байланышкан фразеологиялык бирдиктер, ишеним менен дал келген фразеологиялык бирдиктер кирет. Англис тилиндеги фразеологиянын эң чоң бөлүгүн Шекспирдин чыгармалары ээлейт. Анын чыгармаларында 100дөн ашкан библиялык фразеологизмдер кездешет. Ал эми ар кандай тилдерден алынган фразеологиялык бирдиктерге: англис тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин көпчүлүгү байыркы мифология, тарых жана адабият менен байланышкан, аларга француз, немец, испан, араб жана орус тилдеринен алынган фразеологиялык бирдиктер кирет. Алардын көпчүлүк бөлүгүн эл жаратып, эл оозунан калып, түптөлүп калган. Мисалы: «Take it in your mouth more than you swallow» кыргызча которгондо «жутуп алгандан да көп оозуна алуу, башкача айтканда, мүмкүн болбогон ишти аткаруу», «risk a penny and get a pound» « бир тыйынга тобокелге салып, бир фунт ал, мааниси ким тобокелге салбаса көккө жетпейт» [6, с.880]. Накыл сөздөр боюнча атайын «Провербиум» аттуу журналы жарык көргөн. Накыл сөздөр фольклордо да, ошондой эле фразеологизмдерде да ар башкача көз караштар менен изилдениши керек. Фразеологизмдерде накыл сөздөр семантикалык, стилистикалык жана структуралык айырмачылыктары бар тилдин бир фразеологиялык курамынын бирдиги катары каралат. Азыркы учурда англис тилиндеги фразеологизмдер үчүн макалдарды фразеологиялык туунду булак катары карап чыгуу чоң мааниге ээ болууда. Ал эми фольклор, тескерисинче накыл сөздөргө, элдик акылмандыкты, элдик үрп-адаттарды чагылдырган элдик чыгармачылыктын бөлүгү катары таанылган. Буга байланыштуу Англияда, АКШда жана Японияда бир катар англис тилиндеги фразеологиялык сөздүктөр жарык көргөн, бирок бул басылмалар менен эле токтоп калбастан тил илиминде азыркы күндө да ар тараптуу өзгөрүүлөр, жанылыктар киргизилүүдө. Фразеологизмдерди изилдеген англис окумуштуулардын катарына Л.П.Смит, Ч.Ч.Хоккет, А.Маккей, У.Чейф, У.Макморди жана ошондой эле француз окумуштуусу Ш.Балли жана башкаларды атасак болот [2,316-6]. Жогоруда баса белгилегендей, тил учурда да ар тараптуу өзгөрүп, ар кандай жанылыктар киргизилүүдө. Ар бир улуттун тили бай жана ал байлык фразеологизмдердин көптүгү менен да далилденип турат.

Англис жана кыргыз тилдериндеги фразеологизмдердин келип чыгышын жана пайда болушун талдоодо лексикадагыдай кубулуштар кайталанаарын байкоого болот. Анын негизинде фразеологизмдер:

1. Төл фразеологизмдер;
2. Кабыл алынган фразеологизмдер;
3. Көчүрмөлөө (калька) жолу менен пайда болгон фразеологизмдер болуп бир нече түрлөргө бөлүнөт. [3,154-6].

Шекспирден башка да көптөгөн мыкты англис жазуучулары англис тилинин фразеологиясынын сандыгын толукташкан. Алардын катарында Джеффри Чаусер, Джон Милтон, Джонатан Свифт, Чарлз Диккенс, Уолтер Скотт жана башка жазуучуларды атоого болот.

Ал эми кыргыз тилиндеги фразеологизмдер «Манас» эпосунда кенен колдонулуп келген. Манастын маанайын сүрөттөдө башкача айтканда кубанычын, кайгысын, өкүнүчүн,

албууттанганын же ачууланганын, сабырдуулугун, жактырбаганын фразеологизмдердин негизинде колдонуп, айтып келишкен: «Кан куюлду көзүнөн», «түтөп турган чагы бар», «ажыдаар түгүн салыптыр», ж.б. Ал эми «каңырыгы баш жарып, үшкүрүгү таш жарып, сыртым жалын, ичим чок» деген фразеологизмдер кайгыны, өксүүнү кыйыр жол менен туюндурган.

Ошентип, фразеологияны теориялык жактан өздөштүрүү таануучунун чектерин кеңейтет, алсак тилдик кубулуштарды гана эмес, ошондой эле тигил же бул фразеологиялык айкашты колдонуунун ченемдерине көз салуу жана калыптандырууга жол ачып берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдулдаев Э. «Азыркы кыргыз тили».-Бишкек: Кыргызстан, 1998, с-225-226
2. Кунин А.В. «Курс фразеологии современного английского языка» –М: Аст, 2004, с- 316
3. Мукамбаев Ж. « Фразеология». 1998, с-154
4. Осмонова Ж. «Кыргыз тилинин фразеологиясы»-Каракол: Б-сыз, 2007. с-178
5. Осмонова Ж. «Лексикография жана анын лингвистикалык илимдердин арасынан алган орду» //Кыргыз тили жана адабияты//–Каракол: 2007-№3. с- 6-13,16
6. Юдахин К.К. «Киргизско-русский словарь» –М.: Сов. Энцикл., 1965.с-880

Интернет булактарынын тизмеси:

1. Бишкек, 2013. 95-297.<https://new.bizdin.kg/media/books.pdf>
2. Осмонкулов А. Акунова А.Р. ЖОЖдун студенттери үчүн түзүлгөн фразеологиялык минимумдун түшүндүрмөсөздүгү –Б.: 2007.-8-21 б. <https://new.bizdin.kg/media/books/pdf>

УДК: 811.161.1

DOI 10.33514/1694-7851-2022-2-62-66

Эргешалы кызы Нурхан

И.Арабаев атындагы КМУ, окутуучу
Эргешалы кызы Нурхан
КГУ имени И.Арабаева, преподаватель
Ergeshaly kyzy Nurhan
KSU I. Arabaev, teacher

ЭНЧИЛҮҮ АТТАР КАТЫШКАН ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК БИРДИКТЕРДИН КОТОРУУ ЖОЛДОРУ

СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С ИМЕНАМИ СОБСТВЕННЫМИ WAYS OF TRANSLATING PHRASEOLOGICAL UNITS WITH PROPER NAMES

Аннотация: Бул макалада курамында энчилүү аттарды камтыган фразеологизмдердин бир тилден экинчи бир тилге которулуу жолдору каралды. Эң алгач энчилүү аттар жана алардын түрлөрү жөнүндө түшүнүк берилди. Фразеологиялык бирдиктерди которуу учурунда жаралуучу тоскоолдуктар, баса белгилөөчү маанилүү шарттары жана алардын которулуу методдору тууралуу жазылды. Бул багытта илимий изилдөөлөрдү жүргүзгөн тилчилер жана окумуштуулардын эмгектери каралып, мисалдар келтирилди.

Аннотация: В этой статье рассматриваются способы перевода именных словосочетаний с одного языка на другой. Прежде всего, было разъяснение имен собственных и их видов. Описаны препятствия к переводу фразеологизмов, важные условия и способы их перевода. Были рассмотрены работы лингвистов и ученых, проводящих исследования в этой области, и приведены примеры.

Abstract: This article discusses ways to translate nominal phrases from one language to another. First of all, there was an explanation of proper names and their types. The obstacles to the translation of phraseological units, important conditions and ways of their translation are described. The works of linguists and scientists conducting research in this area were considered, and examples were given.

Негизги сөздөр: Энчилүү ат, которуунун методу, аналогдор, образдуулук, фразеологиялык эквивалент, калька, антропонимдер, фразеологиялык шайкештик.